

University of Tehran Press

A Comparative Study of the Concept and Quality of Love in Tamhīdāt of ‘Ayn al-Qudāt in Comparison with the Ghazals of Ḥāfeẓ Shirāzi

Behzad Geranmaye¹, Abdolreza Seif²

1. Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: behzad.geranmaye@ut.ac.ir

2. Corresponding author, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: seif@ut.ac.ir

Article Info Abstract

Article Type: Research Article

Article History: Received: 19, April, 2025

In Revised Form: 25, May, 2026

Accepted: 24, June, 2026

Published Online: 16, September, 2026

Keywords:
Love, Ayn al-Qudāt
Hamadānī, Ḥāfeẓ
Shirāzi, Tamhīdāt,
Ontology,
Epistemology,
Spiritual Practice.

This study undertakes a comparative examination of the concept and quality of love in two prominent works of Persian mystical literature: Tamhīdāt by ‘Ayn al-Qudāt Hamadānī and the Ghazals of Ḥāfeẓ of Shirāz. The primary objective of this research is to analyze and compare the perspectives of these two eminent mystical thinkers on the notion of love, with particular emphasis on its ontological, epistemological, and spiritual dimensions. Love, as one of the most fundamental concepts in Islamic mysticism, is a multifaceted, complex, and dynamic phenomenon that, when confronted with notions such as reason, religious law, mystical experience, and intuitive knowledge, reveals diverse interpretations and expressions. While certain key themes—such as the dominance of love, the conflict between love and intellect, heedlessness, and the origin of love—are commonly found across various mystical texts, a close comparative analysis reveals significant parallels between ‘Ayn al-Qudāt’s views on love and the themes presented in Ḥāfeẓ’s poetry. Utilizing qualitative content analysis as its methodological framework, this study identifies and examines the key symbols, metaphors, and motifs related to love in both works, mapping the similarities and differences in their conceptualizations. Ultimately, while it is not possible to definitively assert a direct influence of ‘Ayn al-Qudāt on Ḥāfeẓ, the textual evidence indicates a profound, meaningful, and undeniable intellectual connection between the mystical thought of these two influential figures in the history of Persian Sufism.

Cite this The Author(s): Geranmaye, B, Seif, A., (2026): A Comparative Study of the Concept and Quality of Love in Tamhīdāt of ‘Ayn al-Qudāt in Comparison with the Ghazals of Ḥāfeẓ Shirāzi. Iranian Studies Vol. 16, No. 2, Summer- (107-126). <https://doi.org/10.22059/jis.2025.393666.1343>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Behzad Geranmaye, Abdolreza Seif

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2025.393666.1343>

1. Introduction

Love, as a driving force and a sublime aim, has always held a central place in Islamic mysticism (Sharifian & Vafaei Basir, 1390 SH: 95). Mystics, relying on religious teachings and personal spiritual experiences, have offered diverse interpretations of love, each opening a window toward a deeper understanding of this complex phenomenon. In the culture of Islam and Iran, love is not merely an emotion but an ontological reality interwoven with the knowledge of God (ma'rifat Allah). Without love, mysticism loses its essence; it becomes a mere intellectual exercise devoid of the transformative power that defines the Sufi path. In this intellectual landscape, the thought of 'Ayn al-Quzat Hamadani stands out for its systematic and philosophical treatment of love. As a prominent mystic, philosopher, and martyr of the 5th/11th century, he viewed love as a dynamic process leading to the annihilation of the self (fana) and the realization of divine truth. His work *Tamhidat* is a profound exploration of love's various ranks and stages, presenting it as the ultimate path to union with the Beloved. Similarly, Hafez Shirazi, the celebrated 8th/14th-century poet, weaves love into the very fabric of his ghazals, making it the soul of his poetic expression. For Hafez, love is both a source of ecstasy and suffering, a force that transcends conventional boundaries of faith and disbelief, and a medium through which the human soul attains its highest potential. The comparison between these two figures is particularly significant given the historical and intellectual connections between them. Scholars have noted that Hafez was deeply familiar with the thought of earlier mystics, including Hallaj and 'Ayn al-Quzat, and may have drawn inspiration from their teachings (Shahmoradi & Saeidi Moghadam, 1394 SH: 76). This raises critical questions: How did 'Ayn al-Quzat conceptualize love, and how does Hafez's poetic treatment of love reflect or diverge from this framework? What are the similarities and differences in their understanding of love's role in spiritual transformation? This study seeks to address these questions by analyzing the mystical and poetic discourses of both thinkers, with a focus on identifying possible influences of 'Ayn al-Quzat on Hafez's worldview.

2. Conceptual Frameworks: 'Ayn al-Quzat's Philosophical Love vs. Hafez's Poetic Love

'Ayn al-Quzat approaches love from a philosophical and epistemological standpoint. In his *Tamhidat*, he describes love as a transformative journey that requires the seeker to transcend apparent veils, including those of religious dogma and social norms. For him, love is not confined to the realm of emotion but is an ontological force that dissolves the boundaries between the lover and the Beloved. This process of annihilation (fana) is central to his thought, as it leads the mystic to a state of unity with the Divine. One of the key concepts in 'Ayn al-Quzat's mysticism is the idea of the veil (hijab). He argues that human attachments—whether to wealth, status, or even religious rituals—obstruct the path to true love. The true lover must abandon all such attachments and embrace a state of total surrender to the Beloved. This radical detachment is not negation of life but a higher affirmation of divine reality. Hafez, while deeply rooted in Sufi traditions, expresses love through the medium of poetry and metaphor. His ghazals are replete with images of wine, the beloved, and the tavern—symbols that carry both literal and mystical meanings. For Hafez, love is an existential experience that permeates daily life, shaping the identity of the lover and giving meaning to existence. Unlike 'Ayn al-Quzat, who presents love as a systematic path, Hafez portrays it as an ever-flowing river, sometimes calm and sometimes turbulent, reflecting the complexities of human emotion. Hafez's treatment of love is also marked by a tension between the divine and the human. He often blurs the lines between the earthly beloved and the Divine Beloved, suggesting that true love transcends conventional categories. His famous verse, "I am not from earth nor from the heavens, I am not of fire nor of water," encapsulates this idea of a love that defies worldly and otherworldly classifications.

3. Common Grounds and Divergences

Despite their different modes of expression, both ‘Ayn al-Quzat and Hafez share a profound understanding of love as a sacred force that leads to spiritual perfection. Common themes include: The Innate Nature of Love: Both thinkers believe that love is an inherent human quality, a divine spark within the soul. Abandonment of Attachments: The true lover must renounce worldly ties to achieve union with the Beloved. Martyrdom of the Lover: Both allude to the idea that the lover must sacrifice the self for the sake of love. Meaning of Life: Love gives purpose to existence, guiding the seeker toward truth. However, their differences lie in their approaches. ‘Ayn al-Quzat emphasizes love as a structured, philosophical path, while Hafez presents it as an intuitive, poetic experience. Yet, both converge in their ultimate aim: the realization of divine truth through love.

4. Conclusion: Intellectual Convergence and Influence

In this article, through an analysis of the thoughts of ‘Ayn al-Quzat Hamadani and Hafez, it was shown that love holds a central and foundational position in both intellectual systems. ‘Ayn al-Quzat, with a philosophical and epistemological approach, views love as a process for spiritual transformation and attainment of absolute truth, necessitating the transcendence of apparent veils such as disbelief and faith. In contrast, Hafez, utilizing the language of poetry and metaphorical expression, regards love as an existential, emotional, and human affair that flows within the context of daily life and shapes individual identity. The research findings indicate that both thinkers consider love a sacred and intrinsic force that guides humanity toward perfection and union with absolute truth. Common aspects, including the emphasis on the innate nature of love, its role in abandoning attachments, the martyrdom of the lover, and giving meaning to life, confirm their intellectual convergence. Furthermore, despite differences in expression, a conceptual convergence is observed in subjects such as the veil (hijab), annihilation (fana), and the true paradise. Ultimately, the existing evidence suggests Hafez’s familiarity with and influence from the mystical and cognitive school of ‘Ayn al-Quzat. This influence, though expressed through the medium of poetry, underscores the enduring legacy of ‘Ayn al-Quzat’s thought in shaping the mystical consciousness of Persian literature..

بررسی مفهوم عشق در تمهیدات عین‌القضات در مقایسه با غزلیات حافظ شیرازی

بهزاد گرانمایه^۱، عبدالرضا سیف^۲

behzad.geranmaye@ut.ac.ir

seif@ut.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۱/۳۰

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۵/۰۳/۰۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۴/۰۳

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۶/۲۵

واژه‌های کلیدی:

عشق، عین‌القضات
همدانی، حافظ شیرازی،
تمهیدات، هستی‌شناسی،
معرفت‌شناسی، سلوک.

این پژوهش به بررسی مفهوم عشق در دو اثر شاخص از ادبیات فارسی، یعنی تمهیدات عین‌القضات همدانی و غزلیات حافظ شیرازی اختصاص دارد. تمرکز اصلی این تحقیق بر تحلیل و مقایسه دیدگاه‌های این دو چهره درباره مفهوم عشق است، به‌ویژه با توجه به ابعاد هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و سلوکی که این مفهوم در نظام فکری آنان ایفا می‌کند. عشق، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در سنت عرفان اسلامی، مفهومی چندوجهی، پیچیده و در عین حال پویا است که در مواجهه با مقولاتی همچون عقل، شریعت، تجربه عرفانی و شهود، تعبیر و جلوه‌های متنوعی پیدا می‌کند. اگرچه برخی مفاهیم کلیدی مانند تغلیب عشق، تقابل میان عشق و عقل، غفلت و بدایت عشق در میان بسیاری از عرفا به‌صورت مشترک مطرح شده‌اند؛ اما تحلیل دقیق این متون نشان می‌دهد که دیدگاه عین‌القضات نسبت به عشق، با مضامین و تعبیر موجود در غزلیات حافظ شباهت‌هایی بارز دارد. در این پژوهش، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، مضامین، تمثیل‌ها و نمادهای مرتبط با عشق در دو اثر موردنظر استخراج شده و وجوه تشابه و تفاوت میان آن‌ها مورد شناسایی و تحلیل قرار گرفته است. در پایان، هرچند به‌صراحت نمی‌توان از تأثیر مستقیم عین‌القضات بر حافظ سخن گفت؛ اما شواهد متنی موجود، حاکی از پیوندی درونی، عمیق و غیرقابل‌انکار میان اندیشه‌های این دو متفکر برجسته است.

استاد: گرانمایه، بهزاد، سیف، عبدالرضا؛ (۱۴۰۵): بررسی مفهوم عشق در تمهیدات عین‌القضات در مقایسه با غزلیات حافظ شیرازی: پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۱۶،

DOI: /10.22059/jis.2025.393666.1343

شماره ۲، تابستان، (۱۲۶-۱۰۷)

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: بهزاد گرانمایه، عبدالرضا سیف

۱. مقدمه

عشق، به عنوان نیرویی محرک و غایتی والا، همواره جایگاهی محوری در عرفان اسلامی داشته‌است (شریفیان و وفایی بصیر، ۱۳۹۰: ۹۵). عارفان، با تکیه بر آموزه‌های دینی و تجربه‌های شخصی، تعبیر متنوعی از عشق ارائه داده‌اند که هر یک، دریچه‌ای به سوی فهمی عمیق‌تر از این پدیده پیچیده می‌گشاید. عشق در فرهنگ اسلام و ایران، تنیده با معرفت الله است و عرفان بی عشق، عرفان نیست.

عشق از مسائل اصلی منظومه فکری عین‌القضات است. بازترین جنبه تفکر حافظ را نیز بدون تردید می‌توان عشق به‌شمار آورد (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۱۷۶). عشق برای غزل‌های حافظ حکم روح را دارد و حافظ آن را با زبانی فاخر و متنوع تکرار می‌کند (یمینی و عقدایی، ۱۳۹۷: ۳۷۴). همچنین عین‌القضات، در تمهیدات، با زبانی صریح و شورانگیز، به شرح مراتب و مراحل مختلف عشق می‌پردازد و از عشق به عنوان راهی برای وصول به حقیقت الهی سخن می‌گوید. حافظ، در غزلیات خود، به تصویر جلوه‌های گوناگون عشق می‌پردازد و از عشق به‌عنوان تجربه‌ای لذت‌بخش و در عین حال دردناک سخن می‌گوید. اندیشه عارف، شاعر و هنرمند درباره خویشتن، جهان و معبود، ایجاد رنگ و صورتی خاص در آثار و گفتار او می‌نماید. قیاس آثار دو فرد عارف یا هنرمند نیز بر همین چهارچوب استوار است. با عنایت بر این موضوع، توجه حافظ به حلاج و دیدگاه او، از اهمیت خاصی برخوردار است؛ خاصه وقتی که مشخص می‌شود که عین‌القضات جا پای حلاج نهاده‌است (شاهمرادی و سعیدی مقدم، ۱۳۹۴: ۷۶).

سؤال اساسی پژوهش حاضر این است که وجوه تشابه و تفاوت در فهم و تجربه عشق از منظر عین‌القضات و حافظ کدامند؟ و یافتن شواهد تأثیر اندیشه‌های عین‌القضات همدانی بر اشعار حافظ مسئله این پژوهش است.

۱-۱. مبانی نظری و چارچوب مفهومی پژوهش

۱-۱-۱. عشق

عشق، راز آفرینش، خمیرمایه تصوف و اساس شور و شوق عارف است (رجایی بخارایی، ۱۳۶۸: ۶۱۲). نجم رازی معتقد است که عقل را به دریای معرفت راهی نیست و فقط فانیان آتش عشق می‌توانند در آن سیر کنند (امین، ۱۳۸۸: ۱۰). مولانا نیز در اشعارش به ناتوانی زبان در وصف عشق اشاره می‌کند (مولانا، ۱۳۷۵: ۱۴). روزبهان بقلی با استناد به سخنی منسوب به پیامبر، عاشق سوخته در آتش عشق را شهید می‌خواند (شاد منامن و همکاران، ۱۳۹۳). از همین رو، حافظ می‌گوید:

زیر شمشیر غمش رقص‌کنان باید رفت کآن که شد کشته او نیک سرانجام افتاد

(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۲۴)

اثبات عشق در چیزی بدون حیات و شعور آن چیز، صرفاً یک امر اسمی است نه حقیقی (ملّاصدرا، ۱۳۷۸: ۱۷۳). ابن عربی معتقد است که عشق انسان به خدا باید از طریق عشق به مظاهر جمال، از جمله انسان‌های دیگر، واقعیت پیدا کند (ابن عربی، ۱۴۰۸ هـ: ۵۵۸ و ۴). عین‌القضات در وصف عشق روحانی می‌گوید: ای عزیز! جمال لیلی دانه‌ای دان بر دامی نهاده، چه دانی که دام چیست؟ صیاد ازل چون خواست که از نهاد مجنون مرکبی بسازد از آن عشق، خود که او را استعداد آن نبود که به دام جمال عشق ازل افتد که آن‌گاه به تابشی از آن هلاک شدی، بفرمودند تا عشق لیلی را چندی مرکبی ساختند؛ تا پخته عشق لیلی شود و آن‌گاه بار کشیدن عشق الله را قبول تواند کردن (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۰۴ و ۱۰۵). ابونصر سراج گوید: عشق آتش است در سینه و دل عاشقان مشتعل گردد و هرچه مادون الله است همه را بسوزاند و خاکستر می‌کند. بوسعید عشق را دام حق می‌داند: شیخ را سؤال کردند از عشق. شیخ ما گفت: العشقُ شُکبهُ الحقِّ و مولوی آن را درد بی‌دوا می‌نامد (رجایی بخارایی، ۱۳۶۸: ۶۲۱-۶۱۸):

ای عشق پیش هر کسی نام و لقب داری بسی من دوش نام دیگرتر کردم که درد بی‌دوا

(مولانا، ۱۳۷۶: ۵۱)

۱-۱-۲. عشق در تمهیدات عین‌القضات: بررسی مفهوم عشق از دیدگاه عین‌القضات با تمرکز بر ابعاد مختلف آن
 ابوالمعالی عبدالله محمد میانجی همدانی (۴۹۲ ه‍.ق - ۵۲۵ ه‍.ق)، مشهور به عین‌القضات، از عرفای برجسته قرن ششم
 ایران و اسلام بود (فرهادی نیک، ۱۳۸۵: یک؛ م وزین، ۱۳۷۵: ۱۰۷). او پس از کسب فضایل و تبحر در فقه، قاضی و مدرس شد
 و با آشنایی با احمد غزالی، به تصوف روی آورد (محمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۱۳). وی به دلیل بیان بی‌پروا عقایدش، با
 مخالفت متشرعان مواجه و در نهایت به اتهام فساد اعتقادی به شهادت رسید (بی‌هقی، ۱۳۵۰ه‍.ش: ۸۵). عین‌القضات، آثار
 متعددی چون تمهیدات، زبدةالحقایق و شکوی‌الغریب از خود به یادگار گذاشت (سبحانی، ۱۳۸۱: ۱۱۷؛ م وزین، ۱۳۷۵: ۱۰۷). او
 با تأثیرپذیری از احمد غزالی و مکتب خسروانی، به مسئله عشق و معرفت عاشقانه توجه ویژه‌ای داشت و عشق را استاد
 خود می‌دانست (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۴: ۴). قاضی با القابی چون شیخ‌العاشقین و سلطان‌العشاق مشهور بود و عشق را مذهب
 مشترک خدا و انسان معرفی می‌کرد (فتیحی، ۱۳۸۵: ۱۴۰؛ شجاری، ۱۳۸۹: ۸۸). وی از سه نوع عشق (کبیر، صغیر و متوسط)
 سخن می‌گفت (مستقیم و جلالی شیجانی، ۱۴۰۰: ۸۰)، عشق صغیر را عشق انسان به خدا، عشق کبیر را عشق خدا به بندگان،
 و عشق متوسط را مرتبه‌ای از عشق می‌دانست که در آن اتحاد و یگانگی عاشق و معشوق به اوج می‌رسد (عین‌القضات،
 ۱۳۷۹: ۱۱۸). عشق، رکن رکین منظومه فکری عین‌القضات را تشکیل می‌دهد (۱- اسداللهی، ۱۳۸۸: ۳۱). عشق از منظر
 عین‌القضات صرفاً یک احساس نیست؛ بلکه یک واقعیت هستی‌شناختی، یک ابزار معرفت‌شناختی و یک راه سلوکی است.
 در ادامه، به بررسی ابعاد مختلف عشق در تمهیدات می‌پردازیم:

الف- عشق به عنوان یک واقعیت هستی‌شناختی

عین‌القضات عشق را علت وجود عالم و محرک آن می‌داند. از دیدگاه او، خداوند از سر عشق، عالم را آفریده است و غایت
 هستی نیز بازگشت به اصل خویش، یعنی ذات الهی، از طریق عشق است. او در تمهیدات به این نکته اشارت داد که
 آن‌که از عشق خبر ندارد، از هیچ چیز خبر ندارد (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۰: ۳۱). این عبارت نشان می‌دهد که عشق، بنیاد تمام
 هستی و معرفت است. عشق، مظهر صفات جمال و جلال الهی است. عاشق، با فانی شدن در معشوق، صفات الهی را در
 خود متجلی می‌کند (ممتحن، ۱۳۹۳: ۱۳۵). عین‌القضات به وحدت وجود اشاره دارد و عشق را وسیله‌ای برای ادراک این
 وحدت می‌داند. او معتقد است که به واسطه عشق است که انسان می‌تواند به خداوند متصل شود و از او فیض بگیرد
 (محمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۴).

ب- عشق به عنوان یک ابزار معرفت‌شناختی

عین‌القضات معرفت عقلی را ناتوان از درک حقیقت الهی می‌داند و بر معرفت شهودی و قلبی تأکید می‌کند. عشق، راهی
 است برای رسیدن به این نوع معرفت (نصرتی و بقایی، ۱۴۰۲: ۵). از طریق عشق است که حجاب‌ها کنار می‌روند و قلب، نور
 الهی را دریافت می‌کند. عشق، مستلزم فانی عاشق در معشوق است. وقتی عاشق از خود فانی می‌شود، می‌تواند حقیقت
 معشوق را درک کند. او باور دارد که عاشق چون نیست شد، معشوق هم او باشد (کنکاش، ۱۳۹۷: ۲۸). عشق، به عاشق
 بصیرتی می‌دهد که با آن می‌تواند حقیقت عالم را ببیند. عاشق، با چشم دل می‌بیند و با گوش جان می‌شنود (دبّاغی و
 فرهادی، ۱۴۰۰: ۲۹).

ج- عشق به عنوان یک راه سلوکی

عین‌القضات، مراحل مختلفی برای سلوک عرفانی مبتنی بر عشق قائل است. این مراحل شامل توبه، ورع، زهد، فقر، صبر،
 رضا و تسلیم است (۱- اسداللهی، ۱۳۸۸: ۳۳). با استناد به آثار عین‌القضات، می‌توان با اطمینان گفت که نگاه او به این
 مراحل سلوکی، نگاهی عاشقانه و عارفانه است؛ نه صرفاً شرعی و فقهی. او این مفاهیم را در بستر عشق و تجربه عرفانی
 می‌بیند و به آن‌ها عمقی معنوی و عاشقانه می‌بخشد. به‌طور مثال درباره مفهوم «رضا» چنین بیان می‌دارد که «عاشق را
 طلب رضای معشوق در عشق شرط راه است و رضا از روی ظاهر در تیمار امر معشوق بود؛ اما قومی را که نظر بر ارادت و
 حکم او افتد اگر امر متخلف ماند باک ندارند. ای برادر فرمان معشوق دیگرست و ارادتش دیگر، گاه گاه فرمان معشوق

محکی شود که عیار باطن عاشق بدان بتوان دانست روا بود که فرمان نبرد اگر خواهد که فرمان برد خامی بود که در عشق ناتمام بود و اگر فرمان نبرد کامل بود و مراد او حاصل بود» (عین‌القضات، ۱۳۷۹). همچنین درباره توبه چنین می‌گوید که «و گاه بود که در عین ولع از آن توبه توبه کند مر آن توبه را خوبه پندارد و معصیت انگارد و گوید تَوْبَةُ أَقْبَحُ مِنْ خَوْبَةٍ: آن توبه که از دیدن روی تو بود واللّه ز صد گنه بتر پندارم» (عین‌القضات، ۱۳۷۹).

عاشق، با طیّ این مراحل، به تدریج از تعلّقات دنیوی رها می‌شود و به وصال حق می‌رسد. راه عشق، راهی پر از امتحان و بلا است. عاشق باید آماده تحمّل سختی‌ها و مصائب باشد. این امتحان‌ها، وسیله‌ای برای پالایش روح و خالص شدن عشق هستند (۲- اسداللهی، ۱۳۸۸: ۱۲). عشق، مستلزم محبّت به همه مخلوقات و خدمت به آنهاست. عاشق، باید با همه مهربان باشد و به همه کمک کند. این محبّت و خدمت، نشانه‌ای از عشق او به خداوند است. عشق، مستلزم مجاهده با نفس اماره است. عاشق، باید با خواسته‌های نفسانی خود مبارزه کند و به سوی خواسته‌های الهی گرایش پیدا کند (سلطان‌محمدی و همکاران، ۱۴۰۳). عین‌القضات در تمهیدات عشق را جوهر هستی و وسیله‌ای برای سلوک، معرفت و وصال حق می‌داند که مستلزم فنای عاشق، تحمل سختی‌ها و مجاهده با نفس است.

۱-۱-۱-۳. عشق در غزلیات حافظ: تحلیل مفهوم عشق در شعر حافظ با تمرکز بر مضامین عاشقانه و نمادهای مرتبط شمس‌الدین محمد حافظ، غزل‌سرای بزرگ ایران، در سده هشتم هجری در شیراز متولّد شد. غزل او مظهر بیان لطیف مفاهیم عرفانی است که در کلمات شیوا با فصاحت و بلاغت جلوه یافته و کمال سبک عراقی در غزل است (شهرامی، ۱۳۹۶: ۲۶۵). در اندیشه حافظ سه بدنه اصلی وجود دارد: عشق، یکرنگی و روشنی (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۲: ۷). در دیوان حافظ، با وجود تنوع واژگان و مفاهیم، همگی حول محور عشق می‌گردند؛ عشق همچون مغناطیسی است که تمام عناصر معنوی و دنیوی -از عبادت و تقوا تا رندی و مستی- را جذب کرده و در منظومه‌ی معنایی خود معنا می‌بخشد. از نگاه اسطوره‌ای (مایگانیک)، عشق در شعر حافظ جوهر مرکزی و معنای زندگی است و در کتاب حکمت او عشق است که رأس فضایل است و رندی که روی دیگر سکه عشق است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷: ۶۱-۶۰). برای تحلیل مفهوم عشق در غزلیات حافظ، با تمرکز بر مضامین عاشقانه و نمادهای مرتبط، به این نکات توجه می‌شود:

الف- عشق به عنوان یک تجربه عرفانی

حافظ عشق را نه فقط یک تجربه انسانی، بلکه یک مسیر به سوی خدا و حقیقت می‌داند (عبدالکریمی و مسگریان، ۱۳۹۹: ۲۲۵). در اشعار او عشق به حق، راهی برای رسیدن به وصال الهی است. حافظ در شعر خود بر فنای نفس و رسیدن به وحدت با معشوق (خدا) تأکید دارد. این فنا، به معنای از خود گذشتن و محو شدن در معشوق است (کارگر و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۵).

ب- مضامین عاشقانه

حافظ در اشعار خود به دو تجربه اصلی عاشقی، یعنی وصال و هجران می‌پردازد. او از هر دو تجربه برای بیان عمق عشق و شوریدگی عاشقانه استفاده می‌کند. حافظ از رنجه‌ها و دردهای عشق (مانند فراق، حسرت و انتظار) و لذت‌های آن (مانند وصال و شوق) سخن می‌گوید. او نشان می‌دهد که عشق، ترکیبی از این دو است. در اشعار حافظ، عشق با بی‌قراری، شوریدگی و سرگشتگی همراه است. عاشق در این راه، آرامش ندارد و همواره در جستجوی معشوق است (کریمی راد و رضایی، ۱۴۰۳).

ج- مظاهر عشق

می و ساقی در غزلیات حافظ، مظاهری از عشق، مستی و رهایی هستند. می را می‌توان به تعبیری شراب عشق الهی دانست که عاشق را از خود بی‌خود می‌کند و به سوی حقیقت می‌برد (بزی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۹۵). رند در شعر حافظ، مظهری از انسان آزاده‌ای است که از قید و بندهای دنیا رها شده و به عشق و معرفت روی آورده است. رند، کسی است که به ظاهر، بی‌بند و بار است؛ اما در باطن، عاشق و عارف است. پیر مغان، مظهر مرشد و راهنمای عارف است که راه

عشق و معرفت را به سالک نشان می‌دهد (نصرتی و فرجی‌فر، ۱۳۹۲: ۱۶۳). گل و بلبل، مظاهری از معشوق و عاشق هستند. بلبل عاشق، همواره در جست‌وجوی گل (معشوق) است و با نغمه‌های خود، عشق و اشتیاق خود را ابراز می‌کند (ریسی و علامی، ۱۴۰۱: ۱۳۷). شمع و پروانه نیز از مظاهر معروف عشق در شعر حافظ هستند. پروانه، عاشق شیفته‌ای است که به دور شمع (معشوق) می‌چرخد و در نهایت، در آتش عشق او می‌سوزد (نیکدار، ۱۴۰۱: ۵۹).

د- ویژگی‌های عشق در شعر حافظ

حافظ عشق را در دو سطح زمینی و آسمانی بیان می‌کند. عشق زمینی، تجربه عاشقی در عالم ماده است و عشق آسمانی، عشق به خدا و حقیقت است. او این دو را به هم پیوند می‌دهد. حافظ، عشق را با رندی و بی‌باکی همراه می‌کند. عاشق در نظر او، از قید و بندهای دنیا رها شده و با شجاعت، راه عشق را می‌پیماید. حافظ، عشق را یک تجربه جاودانه می‌داند که در گذر زمان، از بین نمی‌رود. عشق در شعر او، یک ارزش والا و همیشگی است (بهرامی و نصرتی، ۱۳۹۵: ۶). با توجه به این نکات، می‌توان گفت که در غزلیات حافظ، عشق یک تجربه چندوجهی است که شامل جنبه‌های عرفانی، انسانی، رنج و لذت، و مظاهر متنوع است. او با زبان شعر، عشق را به‌عنوان یک مسیر به سوی حقیقت، یک تجربه شورانگیز و یک ارزش جاودانه به تصویر می‌کشد.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های که به بررسی آثار و اندیشه‌های عین‌القضات و حافظ پرداخته‌اند، آثار و اندیشه‌های ایشان را در حوزه‌های مختلف خاصه عشق به‌صورت تطبیقی بررسی نکرده‌اند؛ لکن می‌توان مقالات زیر را به‌عنوان پیشینه این تحقیق معرفی کرد:

«تبریزی شیرازی (۱۳۸۵)، مفهوم عشق در تفکر و جهان‌بینی حافظ، گزارش، شماره ۱۷۴، ۹۳-۹۲». این مقاله به بررسی عشق از جوانب مختلف اندیشه حافظ می‌پردازد؛ اما صرفاً به‌صورت اشاره‌ای گذرا و به استناد ابیات حافظ پرداخت می‌کند. و مقاله «اسداللهی (۱۳۸۸)، اندیشه‌های عرفانی عین‌القضاة در موضوع عشق، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، شماره ۱، ۴۴-۳۱». این مقاله با تحلیل اندیشه‌های عرفانی عین‌القضات، نشان می‌دهد که عشق در نگاه او نیرویی الهی و متعالی است که انسان را به کمال و یگانگی خدا رهنمون می‌سازد و تأثیر عمیقی بر عرفان اسلامی و ادبیات عرفانی فارسی داشته است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش، با استفاده از روش تحلیلی، به بررسی و مقایسه مفهوم و کیفیت عشق در تمهیدات عین‌القضات و غزلیات حافظ می‌پردازد. برای این منظور، ابتدا با مطالعه دقیق و عمیق هر دو اثر، مضامین و نمادهای مرتبط با عشق استخراج و دسته‌بندی شده‌اند. سپس با تحلیل و تفسیر این مضامین و نمادها، دیدگاه عین‌القضات و حافظ در باب عشق تبیین گردید. در نهایت، با مقایسه دیدگاه‌های ایشان، وجوه تشابه و تفاوت در فهم و تجربه عشق از منظر آنان مشخص شد.

۴. یافته‌های پژوهش

بر اساس یافته‌های ارائه شده، در ادامه به بررسی و مقایسه مفهوم و کیفیت عشق در تمهیدات عین‌القضات در مقایسه با غزلیات حافظ شیرازی با تمرکز بر ابعاد هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و سلوکی با ذکر مثال پرداخته شده‌است:

۱-۴- حدیث عشق

«ای عزیز این حدیث را گوش دار که مصطفی -علیه السلام- گفت: مَنْ عَشِقَ وَ عَفَّ ثَمَّ كَتَمَ فَمَاتَ مَاتَ شَهِيداً. هر که عاشق شود و آن‌گاه پنهان دارد و بر عشق بمیرد شهید باشد.» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۶). عین‌القضات در تمهید اصل سادس «حقیقت و حالات عشق» را بیان می‌کند. او در ابتدای امر حدیثی از نبی اکرم (ص) نقل می‌کند که شامل چند نکته است:

۱-۴- شمول عشق (هستی‌شناختی)

عین‌القضات بیان می‌کند استعداد عشق در تمام انسان‌ها وجود دارد. این حدیث را تکیه‌گاهی محکم برای بنای خطبه و کلام خود قرار می‌دهد (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۶). هر کسی می‌تواند استعداد و جواز محرمیت خود را از پرده‌دار حقیقت اخذ کرده و به مقام عشق نایل آید. حافظ نیز عشق را در «هر جا» می‌بیند و یکی می‌انگارد:

در عشق خانقاه و خرابات فرق نیست هر جا که هست پرتو روی حبیب هست

(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۳۸)

هر لحظه به جلوه‌ای از تجلیات معشوق آراسته است و از «هر جا» قابل شنیدن است (مشروط به محرمیت و اهلیت)

یک قصه بیش نیست غم عشق وین عجب کز هر زبان که می‌شنوم نامکرر است

(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۱۱)

حافظ در کمال این نگرش، شمول عشق را مطلق می‌پندارد و اختیار و اشرار را در اخذ این پرتو از یکدیگر متمایز

نمی‌کند:

همه کس طالب یارند چه هشیار و چه مست همه‌جا خانه عشق است چه مسجد چه کنشت

(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۳۱)

هر دو، عشق را پدیده‌ای فراگیر و جهان‌شمول می‌دانند که در همه جا و در همه کس وجود دارد و به یکسانی و یکرنگی آن تاکید دارند.

۲-۱-۴- عفت عشق (سلوکی/معرفت‌شناختی)

عرفا برای اثبات فواید عشق حقیقی و تأثیرات آن در کمال، ابتدا از عشق مجازی و تأثیرات آن در نفس انسانی سخن می‌گویند؛ به‌ویژه که عشق مجازی زمینه‌ساز جهاد با نفس است و آن‌چه از این جهاد اکبر (جهاد با نفس) حاصل می‌آید، کمال و فناء فی‌الله (مقصد و غایت مطلوب سالک) است. خواجه در غزلیات خود به مذمت نفس با اعطای صفت «نافرجام» می‌پردازد:

باده در ده چند از این باد غرور خاک بر سر نفس نافرجام را (حافظ، ۱۳۸۷: ۸۰)

در بیتی دامن پاک را قرین کمال هنر می‌داند که در تطبیق با حدیث عشق نیز به یک نقطه مشترک می‌رسند:

روی خوب است و کمال هنر و دامن پاک لاجرم همّت پاکان دو عالم با اوست

(حافظ، ۱۳۸۷: ۹۸)

همچنین عفاف با صبر که آن نیز نوعی جهاد با نفس است، پیوندی قریب دارد (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۵۱). در چنین مبارزه‌ای، اساس دفاع در برابر آفات هوا و هوس برای مصون نگه داشتن عفاف، صبر است. حافظ به صبر نیز باوری عجیب دارد که:

گرت چو نوح نبی صبر هست در غم طوفان بلا بگردد و کام هزارساله برآید

(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۲۳)

اما تلفیق فراق و صبر در اندیشه حافظ مطرح می‌شود. در عشق عذری که به تعبیری می‌توان مشابه عشقی مجازی دانست که به عشق حقیقی و الهی ختم می‌شود، عاشق با معشوق در وصال نیست؛ بنابراین حکم به عفاف و صبر و در نتیجه جهاد با شهوات نفسانی داده‌اند. فراق نیز موضوعی است که با همین جریان در تناسب و تنیدگی کامل قرار دارد. خواجه در همین موضوع می‌گوید:

فلک چو دید سرم را اسیر چنبر عشق بیست گردن صبرم به ریسمان فراق

(حافظ، ۱۳۸۷: ۴۳۱)

البته باید به این نکته نیز توجه داشت که عشق مجازی زمانی ستایش می‌شود که قنطره الحقیقه باشد نه قنطره الهوی (۱- اسداللهی، ۱۳۸۸: ۳۸-۳۶). چنان‌که خواجه نیز مطابق اندیشه عین‌القضات به عشق مجازی این‌چنینی معتقد است:

گفتم صنم‌پرست مشو با صمد نشین گفتا به کوی عشق هم این و هم آن کنند
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۹۷)

هر دو بر اهمیت پاکی و تزکیه نفس در مسیر عشق تأکید دارند. عشق مجازی (عشق عذری) می‌تواند پلی به سوی عشق حقیقی باشد، به شرط آنکه هدف، تعالی و رسیدن به معشوق ازلی باشد نه صرفاً لذت‌های نفسانی. هر دو، صبر و مبارزه با هواهای نفسانی را از لوازم این مسیر می‌دانند.

۳-۱-۴- کتمان عشق (معرفت‌شناختی/سلوکی)

عین‌القضات تأکید بر کتمان سرّ غیب و عدم کشف آن بر نامحرمان دارد. افشاء سرّ الربوبیه کفر. او عاشق را به خاطر افشای سرّ معشوق معذور می‌داند؛ زیرا در ابتدای عشق عاشق را با خلق و خودش و معشوق روی و ریا است، پس عشق خود را پنهان می‌کند و اظهار نمی‌نماید؛ اما بالاخره عشق عاشق برملا می‌شود و چون هستی عاشق در پرتو وجود معشوق رو به نیستی نهد روی و ریا نیز برخیزد و عشق را اظهار می‌کند و اسرار فاش نماید و لاجرمش این افشای سرّ سبب هلاک عاشق گردد (شاهمرادی و سعیدی مقدم، ۱۳۹۴: ۷۵). در باور حافظ، عدم صبوری، علت عدم کتمان عشق است:

اشک حافظ خرد و صبر به دریا انداخت چه کند سوز غم عشق نیارست نهفت
(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۴۳)

جرم عاشق افشای اسرار است:

گفت آن یار کز او گشت سر دار بلند جرمش این بود که اسرار هویدا می‌کرد
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۷۲)

او از نامحرمان برحذر است و بیان راز را به محرمان جایز می‌داند:

یا رب کجاست محرم رازی که یک زمان دل شرح آن دهد که چه گفت و چه‌ها شنید
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۱۲)

عین‌القضات نیز در این بحث چنین بیان می‌دارد که «خلعت عشق خود هر کس را ندهند، هر کسی خود لایق عشق نباشد ... عشق با عاشق توان گفت و قدر عشق خود عاشق داند. فارغ از عشق جز افسانه نداند و او را نام عشق و دعوی عشق حرام باشد» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۱۰ و ۱۱۱). خواجه نیز در امر لیاقت آدمی برای حمل عشق چنین می‌گوید:

نازپرورد تنم نبرد راه به دوست عاشقی شیوه رندان بلاکش باشد (حافظ، ۱۳۸۷: ۳۲۷)

و فارغ از عشق و معشوق را هیچ می‌داند:

عرضه کردم دو جهان بر دل کارافتاده به جز از عشق تو باقی همه فانی دانست
(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۴۹)

حمل راز نیز در نظر حافظ کاری صعب و خطیر است. درد رازداری خواجه را متحیر کرده‌است:

چون این گره گشایم، وین راز چون نمایم دردی و سخت دردی، کاری و صعب کاری
(حافظ، ۱۳۸۷: ۶۴۶)

هر دو بر اهمیت کتمان اسرار عشق و عدم افشای آن بر نامحرمان تأکید دارند. همچنین به این نکته اشاره دارند که در نهایت، اسرار عشق برملا می‌شود و این افشاگری می‌تواند به هلاکت عاشق منجر شود. حافظ، آشکار شدن راز را با حالات خاصی مانند مستی و اشک مرتبط می‌داند. هر دو معتقدند که هر کسی لیاقت حمل بار عشق را ندارد و تنها محرمان و رندان بلاکش می‌توانند به این وادی راه یابند.

۴-۱-۴- شهید عشق (هستی‌شناختی/سلوکی)

در حدیث قدسی آمده‌است که: «مَنْ طَلَبَنِي، وَجَدَنِي وَ مَنْ عَرَفَنِي، عَرَفَنِي، أَحَبَّنِي وَ مَنْ أَحَبَّنِي، عَشِقَنِي وَ مَنْ عَشِقَنِي، عَشِقَتُهُ. وَ مَنْ عَشِقَتُهُ، قَتَلَتْهُ وَ مَنْ قَتَلَتْهُ، فَعَلَىٰ دَيْتِهِ وَ مَنْ عَلَىٰ دَيْتِهِ، فَأَنَا دَيْتُهُ». شهادت را می‌توان هم در معنای عام آن مقدس یافت و هم در تعبیر عارفانه خود که اساس آن عشق و جنون است. در شهادت عارفانه، عرفا یا به‌خاطر عقاید عرفانی در تقابل با متشرعان به اعدام نایل می‌شوند؛ مانند حلاج و عین‌القضات و یا از اشتیاق بی حد و مرز جان می‌سپارند؛ مانند ابوبکر اشنانی. کمال عشق را فنا دانسته‌اند و این فانی در حضرتش به شهود جلوات حق می‌انجامد و آدمی به مقام شهادت نائل می‌آید. حافظ سرانجام عشق را خوش می‌بیند و وصال حقیقی را در وصال مرضی عقل نمی‌بیند؛ بلکه نگاهی دیگر دارد. او مقام شهادت را کمال عشق می‌بیند:

زیر شمشیر غمش رقص کنان باید رفت کان که شد کشته او نیک سرانجام افتاد

(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۹۱)

مطابق آیات قرآن، کشتگان عشق الهی را زندگان می‌داند که با شهدا مطابقت.

مژگان تو تا تیغ جهان گیر برآورد بس کشته دل‌زنده که بر یک‌دگر افتاد

(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۰۹)

هردو، شهادت را بالاترین مرتبه عشق می‌دانند. از دیدگاه هر دو، فنا شدن در راه معشوق و از خود گذشتگی، کمال و نهایت عشق است. حافظ نیز مانند عین‌القضات، با استناد به آیات قرآنی، شهیدان عشق را زندگان جاوید می‌داند.

۴-۲- مغلوب عشق

۴-۲-۱- تسلیم در برابر عشق (هستی‌شناختی)

عین‌القضات در برابر عشق تسلیم است و بیان می‌کند که: «هرچند که می‌کوشم که از عشق درگذرم، عشق مرا شیفته و سرگردان می‌دارد و با این همه او غالب می‌شود و من مغلوب» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۶). این بیان نشان‌دهنده ضعف انسانی در برابر قدرت عشق و تسلیم در برابر آن است. خواجه نیز عشق را در آغاز آسان می‌پندارد؛ اما هنگام تقرب به آن، عجز خود را می‌شناسد و بیان می‌کند:

چو عاشق می‌شدم گفتم که بردم گوهر مقصود ندانستم که این دریا چه موج خون‌فشان دارد

(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۰۵)

همچنین او راه خروج از سرگردانی را بیان می‌کند:

هر که خواهد که چو حافظ نشود سرگردان دل به خوبان ندهد وز پی ایشان نرود

(حافظ، ۱۳۸۷: ۳۳۵)

هر دو بر این باورند که در برابر عشق نه تنها ناتوان‌اند؛ بلکه باید تسلیم قدرت آن شوند. حافظ به خوبی عدم توانایی خود را در برابر عشق بیان می‌کند و می‌گوید که باید در دایره تسلیم حب معشوق باشد.

۴-۳- تعریف عشق

۴-۳-۱- ناکامی در تعریف عشق (معرفت‌شناختی/هستی‌شناختی)

عین‌القضات به صراحت بیان می‌کند که «دریغا از عشق چه توان گفت؟! و از عشق چه نشان شاید داد، و چه عبارت توان کرد؟!» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۷). او بر این عقیده است که عشق قابل توصیف نیست و هر گونه تعریفی از آن ناکام خواهد بود. حافظ نیز در این راستا می‌گوید:

ای آن که به تقریر و بیان دم زنی از عشق ما با تو نداریم سخن، خیر و سلامت

(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۵۵)

همچنین او در غزلی می‌گوید:

هر شب‌نمی در این ره صد بحر آتشین است دردا که این معمّا شرح و بیان ندارد
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۱۹)

هر دو درک و فهم انسان را عاجز از بیان عشق می‌دانند و بر این باورند که عشق را نمی‌توان در قالب کلمات گنجاند و هر تلاشی در این راستا به نتیجه نمی‌رسد.

۴-۴- فرض عشق

۱-۴-۴- وصال به خداوند (هستی‌شناختی/سلوکی)

عین‌القضات وصال خدا را فرض می‌داند و معتقد است که «عشق، بنده را به خدا رساند، پس عشق از بهر این معنی فرض راه آمد» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۷). عشق به عنوان یک وسیله برای رسیدن به وصال الهی تلقی می‌شود. در باور حافظ، وصال با مهرورزی و عشق میسر است:

کمتر از ذره نه‌ای پست مشو مهر بورز تا به خلوت‌گه خورشید رسی چرخ‌زنان
(حافظ، ۱۳۸۷: ۵۴۲)

اطلاق حجّیت بر معشوق نیز بیان دیگری از فرض قرار دادن عشق است:

به‌رغم مدّعیانی که منع عشق کنند جمال چهره تو حجتّ موجه ماست (حافظ، ۱۳۸۷: ۱۳۵)

خواجه طلب وصل را بدون عشق‌ورزی کاری باطل می‌داند؛ اغراق در تشبیه مرگب، نشان از اهمّیت بالا و والای موضوع عشق است و مشبّه‌به که حکمی فقهی است، به‌طور اکمل تأیید و گواهی است برای این که خواجه نیز عشق را فرض راه می‌پندارد:

حافظ هرآن که عشق نورزید و وصل خواست احرام طوف کعبه دل بی‌وضو بیست
(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۰۴)

هر دو بر این باورند که عشق ابزاری برای رسیدن به وصال الهی است و تنها از طریق عشق می‌توان به حقیقت دست یافت.

۴-۵- وجود بی‌عشق

۱-۴-۵- انکار وجود بی‌عشق (هستی‌شناختی)

عین‌القضات منکر وجود بی‌عشق است: «حیات از عشق می‌شناس و ممات بی‌عشق می‌یاب» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۸). خواجه نیز در اندیشه‌ای مشابه همان مفاهیم را بیان می‌کند:

هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق ثبت است بر جریده عالم دوام ما
(حافظ، ۱۳۸۷: ۷۱)

همچنین بیان می‌کند که انسان بدون عشق مرده‌ای متحرک است:

هر آن‌کسی که در این حلقه نیست زنده به عشق بر او نمرده به فتوای من نماز کنید
(حافظ، ۱۳۸۷: ۳۱۸)

هر دو معتقدند که عشق جوهر هستی است و بدون آن، وجود انسان بی‌معنا و پوچ است.

۴-۶- عشق و عقل

۱-۴-۶- برتری عشق بر عقل (معرفت‌شناختی)

عین‌القضات سودای عشق را ارزشمندتر از زیرکی جهان و دیوانگی عشق را افزون بر عقول می‌داند: «هرکه عشق ندارد مجنون و بی‌حاصل است» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۸). حافظ مطابق همین اندیشه عین‌القضات بیان می‌دارد که اگر عقلا فهم عشق کنند، خود را از ناخوشی عقل نجات می‌دهند:

عقل اگر داند که دل در بند زلفش چون خوش است عاقلان دیوانه گردند از پی زنجیر ما
(حافظ، ۱۳۸۷: ۷۴)

هر دو بر این باورند که عشق بالاتر از عقل است و دیوانگی ناشی از عشق، ارزشمندتر از عقل بی‌حاصل است. حافظ حتی عقل را «غیر» می‌پندارد که او را در حریم یار، بار نیست:

عقل می‌خواست کز آن شعله چراغ افروزد برق غیرت بدرخشید و جهان بر هم زد
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۴۷)

مفهوم عشق در دوره‌ای جایگزین مفهوم هدایت و ایمان شد و به این ترتیب، شاهد بازآفرینی بزرگی در مفهوم عشق پس از این رخداد هستیم. سنایی از پیشگامان این انقلاب معنایی است و حافظ نیز میراث‌دار او در این امر محسوب می‌شود (شفیعی کدکی، ۱۳۸۰: ۵۱۵-۵۱۴). بر همین مبنا می‌توان تجلّی چنین مفهومی را که عین‌القضات را نیز می‌توان قائل بر آن دانست، در بیت زیر مشاهده کرد:

زاهد ار راه به رندی نبرد معذور است عشق کاری است که موقوف هدایت باشد
(حافظ، ۱۳۸۷: ۳۱۲)

۴-۷- بدایت عشق

۴-۷-۱- فراموشی معشوق (سلوکی)

عین‌القضات بدایت عشق را فراموش کردن معشوق می‌داند و بیان می‌کند که «عاشق را حساب با عشق است» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۰۱) نه با معشوق. در اندیشه او، عاشق حتی باید خود را نیز فراموش کند. حافظ برخلاف عین‌القضات، معشوق را جدای از عشق نمی‌بیند و خود را همیشه ذاکر معشوق می‌داند:

فحبّک راحتی فی کلّ حین و ذکرک مونسى فی کلّ حال (حافظ، ۱۳۸۷: ۶۴۰)

اما می‌توان برداشت کرد که خواجه در بیت زیر ناامید نیست؛ بلکه آگاه به ظرفیت این جهان است:

مجال من همین باشد که پنهان عشق او ورزم کنار و بوس و آغوش چه گویم چون نخواهد شد
(حافظ، ۱۳۸۷: ۳۱۷)

۴-۷-۲- پیش‌نیازهای عشق (سلوکی/هستی‌شناختی)

عین‌القضات بیان می‌کند که «در عشق قدم نهادن کسی را مسلّم شود که با خود نباشد و ترک خود بکند و خود را ایثار عشق کند» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۹۷). عشق به گونه‌ای آتش است که هر جا باشد، جز او رخت دیگری نهد. حافظ نیز ترک هوش را یکی از مقدّمات عشق می‌داند. او می‌گوید:

بر هوشمند سلسله نهاد دست عشق خواهی که زلف یار کشی ترک هوش کن
(حافظ، ۱۳۸۷: ۵۲۹)

همچنین او جواز نماز عاشقانه را در جانبازی و ایثار جان می‌داند:

نماز در خم آن ابروان محرابی کسی کند که به خون جگر طهارت کرد (حافظ، ۱۳۸۷: ۲۰۰)

هر دو بر این عقیده‌اند که ایثار و فدای خود برای رسیدن به معشوق ضروری است. ترک خود و فدای جان بر سر عشق، از جمله اصولی است که در دیدگاه هر دو مطرح شده است.

۴-۸- آیینۀ عشق

۴-۸-۱- جلوه آفتاب جمال معشوق (هستی‌شناختی)

عین‌القضات جلوه آفتاب جمال معشوق را در کمال اشراق می‌پندارد و معتقد است که عاشق یارای نظر بر آن ندارد. به نقل از آیه‌ای از قرآن، وی می‌گوید: «وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ...» (اعراف، ۱۴۳)

(عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۰۲) این بیان نشان‌دهنده عظمت و قدرت معشوق است که برای عاشق قابل تصور نیست. حافظ نیز در همین مقام بیان می‌کند:

دل عالمی بسوزی چو عذار برفروزی تو از این چه سود داری که نمی‌کنی مدارا
(حافظ، ۱۳۸۷: ۷۸)

این شعر اشاره به ناتوانی عاشق در مقابل زیبایی و جلال معشوق دارد.

۲-۸-۴- آینه معشوق (سلوکی)

عین‌القضات حضرت نبی اکرم (ص) را آینه‌ای برای جمال الهی می‌داند و می‌گوید: «به واسطه آینه مطالعه جمال آفتاب توان کردن علی‌الدوام» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۰۲). این بیان معرفت عمیق به روشنگری روح و دوری از حجاب‌ها را نشان می‌دهد. حافظ در همین راستا می‌گوید:

چشم آلوده‌نظر از رخ جانان دور است بر رخ او نظر از آینه پاک انداز (حافظ، ۱۳۸۷: ۳۸۲)
او تأکید می‌کند که برای دیدن جمال معشوق باید از آینه‌ای پاک استفاده کرد.

۹-۴- شغل، غفلت و عشق

۱-۹-۴- عشق به مثابه محور زندگی (هستی‌شناختی/سلوکی)

عین‌القضات عشق را اساس و فرض راه انسان می‌داند و مؤکداً بیان می‌کند: «دریغا شغل‌های دنیوی نمی‌گذارد که عشق لم‌یزلی رخت بر صحرای صورت آرد» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۰۶) این بدان معناست که هر مشغولیت دیگری از سر غفلت و جهل است و انسان را از تجربه عشق دور می‌کند. خواجه نیز همین عقیده را در اشعارش جاری می‌سازد:

به هرزه بی می و معشوق عمر می‌گذرد بطالتم بس از امروز کار خواهم کرد
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۲۴)

حافظ که در طلب جام جم عشق است، آن را گوهری می‌داند که به واسطه دل مشغولی‌ها پیدا نیست و شرط یافتن آن را ترک موانع دنیوی و بازگشت به نهاد خود می‌داند:

سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد و آنچه خود داشت ز بیگانه تمنّا می‌کرد
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۷۲)

۱۰-۴- قواعد عشق

۱-۱۰-۴- عشق، طوعاً و کرهاً (هستی‌شناختی/معرفت‌شناختی)

عین‌القضات عشق را عرض جوهر جان می‌داند و عشق خواه ناخواه و متقابل خداوند و بنده را مطرح می‌سازد و تبیین می‌کند که این عشق عرض است و جوهر جان بی عرض نمی‌تواند باشد. عین‌القضات در ادامه چنین می‌گوید که عشق بندگان، عرض وجود خداوند و عشق خداوند، جوهر جان انسان است. حافظ در این موضوع فراوان سخن گفته است. او علت خلقت آدمی و آمدن به این دنیا را چنین بیان می‌کند:

سلطان ازل گنج غم عشق به ما داد تا روی در این منزل ویرانه نهادیم
(حافظ، ۱۳۸۷: ۵۰۷)

سپس از بی‌اختیاری عاشق شدن سخن می‌گوید که همان مسئله مورد نظر عین‌القضات است. او عاشقی را امری فطری و موهبتی از جانب معشوق می‌داند:

می‌خور که عاشقی نه به کسب است و اختیار این موهبت رسید ز میراث فطرتم
(حافظ، ۱۳۸۷: ۴۵۲)

۲-۱۰-۴- مذهب و ملت عشق (هستی‌شناختی/سلوکی)

در نگاه عین‌القضات، عشق مذهبی است که میان خدا و انسان مشترک است که دشمنی‌ها را به دوستی‌ها مبدل می‌کند (روح‌الامین و غفاری قره‌باغ، ۱۴۰۲: ۱۱۴). حافظ با همین نگاه است که با دوستان مروّت و با دشمنان مدارا می‌کند و گناهی جز آزار خلق را در شریعت عشاق متصوّر نیست:

مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن که در شریعت ما غیر از این گناهی نیست
(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۳۲)

۳-۱۰-۴- یحبهّم و یحبّونه (سلوکی/هستی‌شناختی)

عین‌القضات عشق الله و انسان را با عنوان «یحبهّم و یحبّونه» (مأنده، ۵۴) مطرح می‌کند. خواجه نیز این عشق را چنین بیان می‌کند که عاشق محتاج این عشق و معشوق مشتاق آن است:

سایه معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد ما به او محتاج بودیم او به ما مشتاق بود
(حافظ، ۱۳۸۷: ۲۱۴)

عین‌القضات سعادت را روییده از محبت می‌داند و علامت محبت، ترک همه محبت‌های دیگر است جز محبت خدا (مستقیم و جلالی شیجانی، ۱۴۰۰: ۸۰). خواجه نیز در ترک محبت ماسوی‌الله و لایق حضور شدن چنین می‌گوید:

حضور گر همی‌خواهی از او غایب مشو حافظ

متی ما تلق من تهوی دع الدّنيا و اهملها (حافظ، ۱۳۸۷: ۶۸)

این‌جاست که حافظ باید جز دوست هیچ در دل نداشته باشد و اندیشه قاضی که می‌گوید یحبّونه باید که همگی او را باشد، در شعر خواجه نیز منعکس است:

نیست بر لوح دلم جز الف قامت یار چه کنم حرف دگر یاد نداد استادم (حافظ، ۱۳۸۷: ۴۹۶)
خواجه یحبّهم را نیز چنین بیان می‌کند:

آفرین بر دل نرم تو که از بهر ثواب کشته غمزه خود را به نماز آمده‌ای (حافظ، ۱۳۸۷: ۵۷۴)

خواجه اعطای جواز خرابات عشق الهی را بدون ترک تعلّقات رد می‌کند:

شست‌وشویی کن و آن‌گه به خرابات خرام تا نگردد ز تو این دیر خراب آلوده

(حافظ، ۱۳۸۷: ۵۷۹)

عین‌القضات چنین می‌گوید که «اگر مجنون را با سگ کوی لیلی محبتی و عشقی باشد آن محبت نه سگ را باشد، هم عشق لیلی باشد ... هر محبت که تعلّق به محبوب دارد آن شرکت نباشد که آن نیز هم از آثار حبّ محبوب باشد» (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۳۹ و ۱۴۰). همچنین خواجه به محبت طولی نیز اشاره دارد. حافظ علاقه به شراب را دلیلی می‌آورد از همین جنس محبت؛ یعنی محبت طولی:

ما در پیاله عکس رخ یار دیده‌ایم ای بی‌خبر ز لذّت شرب مدام (حافظ، ۱۳۸۷: ۷۱)

قاضی در ادامه چنین می‌گوید که هر که خدا را دوست دارد، لابدّ باشد که رسول او را که محمد است دوست دارد و شیخ خود را دوست دارد و عمر خود را دوست دارد از بهر طاعت و ... (عین‌القضات، ۱۳۷۳: ۱۴۰). خواجه پیوند و محبت خود را با جانان و هواداران کوی او استوار می‌داند:

مرا عهدی است با جانان که تا جان در بدن دارم

هواداران کوی را چو جان خویشان دارم (حافظ، ۱۳۸۷: ۵۱۱)

در این بررسی، دیدگاه‌های عین‌القضات همدانی و حافظ شیرازی در مورد عشق مورد تحلیل قرار گرفت. هر دو، عشق را یک اصل اساسی در زندگی انسان و سلوک عرفانی می‌دانند. عشق از نظر آن‌ها، فراتر از اختیار و امری فطری

است که باعث تحوّل فردی و دگرگونی در جهان‌بینی می‌شود. هر دو، بر وحدت، فنا، و تقابل نور و ظلمت در عشق تأکید دارند. با این حال، تفاوت‌هایی نیز در نحوه بیان و تمرکز آن‌ها وجود دارد.

۵. نتیجه

در این مقاله، با تحلیل اندیشه‌های عین‌القضات همدانی و حافظ، نشان داده شد که عشق در هر دو منظومه فکری جایگاهی محوری و بنیادین دارد. عین‌القضات با رویکردی فلسفی و معرفت‌شناختی، عشق را فرآیندی برای تحوّل روحانی و وصول به حقیقت مطلق می‌داند که مستلزم عبور از حجاب‌های ظاهری چون کفر و ایمان است. در مقابل، حافظ با بهره‌گیری از زبان شعر و بیان استعاری، عشق را امری وجودی، عاطفی و انسانی تلقی می‌کند که در متن زندگی روزمره جاری است و هویت فردی را شکل می‌دهد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که هر دو متفکر، عشق را نیرویی قدسی و ذاتی می‌دانند که انسان را به سوی کمال و وصال با حقیقت مطلق رهنمون می‌سازد. وجوه اشتراک از جمله تأکید بر فطری بودن عشق، نقش آن در ترک تعلّقات، شهادت عاشق و معنا بخشیدن به زندگی، مؤید همگرایی فکری ایشان است. همچنین، با وجود تفاوت‌های بیانی، تقارن مفهومی در موضوعاتی چون حجاب، فنا، و بهشت حقیقی مشاهده می‌شود. در نهایت، شواهد موجود بیانگر آشنایی حافظ با اندیشه‌ها و تأثیرپذیری از مشرب عرفانی و معرفتی عین‌القضات است.

ملاحظات اخلاقی

پژوهش حاضر بدون حمایت مالی نهادها و افراد و اشخاص حقیقی و حقوقی و بدون حضور مشارکت‌کنندگان دیگر، صرفاً توسط نویسنده مقاله، مندرج در ابتدای پژوهش، صورت پذیرفت.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید است.

منابع

قرآن کریم.

ابن عربی (۱۴۰۸ هـ)، فتوحات المکیّه، الهیئه المعریّه لعامة لکتاب.

اسداللهی، خ (۱۳۸۸)، اندیشه‌های عرفانی عین‌القضاه در موضوع عشق، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارس، شماره ۱، ۴۴-۳۱.

اسداللهی، خ (۱۳۸۸)، اندیشه‌های عرفانی عین‌القضات در باب ابلیس، ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، شماره ۱۴، ۲۶-۹.

اسلامی ندوشن، م (۱۳۸۲)، تأمل در حافظ، چاپ اول، تهران، آثار و یزدان.

اسماعیل‌پور، و (۱۳۹۴)، مفهوم جبر و اختیار در منظومه فکری عین‌القضات همدانی با تأکید بر تمهیدات، نامه‌ها، یزدان‌شناخت و لوايح با محوریت کلامی و عرفانی، زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد سنندج، شماره ۲۳، ۱۹-۱.

اسماعیل‌پور، و (۱۳۹۰)، مفهوم عشق و مقایسه آن در دستگاه فکری احمد غزالی و عین‌القضات همدانی با تأکید بر سوانح‌العشاق، تمهیدات، نامه‌ها و لوايح، زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد سنندج، شماره ۹، ۴۶-۲۵.

امین، س (۱۳۸۸)، عشق در فلسفه و ادبیات عرفانی، نامه انجمن، شماره ۳۳ و ۳۴، ۴۸-۷.

بزی، ع؛ کیخای فرزانه، احمدرضا و رومیانی، بهروز (۱۴۰۰)، مقایسه مفهوم عشق در غزلیات عطار، مولوی، سعدی و حافظ، بهارستان سخن، شماره ۵۴، ۱۶-۱۹۱.

بهرامی، ر و نصرتی، ع (۱۳۹۵)، بررسی تطبیقی عشق در غزلیات مولانا، سعدی و حافظ، بهارستان سخن، شماره ۳۴، ۲۴-۱.

بیهقی، ظ (۱۳۵۰ هـ)، درّه الأخبار و لمعه الأنوار، تصحیح محمد شفیع، لاهور.

حافظ (۱۳۸۷)، دیوان، تصحیح محمد قدسی، به اهتمام سید حسن ذوالفقاری و ابوالفضل علی‌محمدی، تهران، چشمه.

دبّاغی ورنوسفاردانی، ع و فرهادی، س (۱۴۰۰)، واکاوی ترجمه‌های عین‌القضات همدانی در تمهیدات، فنون ادبی، شماره ۳۴، ۴۲-۲۷.

رجایی بخارایی، الف (۱۳۶۸)، فرهنگ اشعار حافظ، چاپ پنجم، تهران، علمی.

- روح‌الامین، ن، غفاری قره‌باغ، س (۱۴۰۲)، تبیین رابطه عشق و فناء از دیدگاه ملاصدرا و عین‌القضات همدانی، معنویت‌پژوهشی اسلامی، سال دوم، شماره ۴، ۱۰۸-۱۳۲.
- ریسی، آ و علامی، ذ (۱۴۰۱). هم‌سانی یا دگرسانی دو اهرم عشق در غزلیات مولانا و سعدی، پژوهشنامه ادب غنایی، شماره ۳۹، ۱۵۶-۱۳۵.
- زرین‌کوب، ع (۱۳۷۴)، از کوچه رندان، چاپ نهم، تهران، سخن.
- سبحانی، ت (۱۳۸۱)، تاریخ ادبیات ایران، تهران، پیام نور.
- سلطان محمدی، ز؛ صدری مجد، ه و نورائی نیا، ز (۱۴۰۳). تحلیل تجارب معرفتی در متون نثر عرفانی (با تکیه بر نورالعلوم، التور، تمهیدات)، گنجینه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۲ (۲)، ۱۵۷-۱۳۹.
- شاد منامن، م، حسنزاده، ش و بی‌غم علی‌بابالو، ل (۱۳۹۳)، بررسی مفهوم عشق در آثار روزبهان بقلی، عرفان اسلامی، شماره ۴۰، ۲۱۷-۱۹۱.
- شاهمرادی، الف، سعیدی مقدم، م (۱۳۹۴)، بررسی تأثیرپذیری عین‌القضات همدانی از آرای مهم حسین بن منصور حلاج، مجموعه مقالات دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی دانشگاه محقق اردبیلی، ۷۶-۶۹.
- شجاری، م (۱۳۸۹)، معرفت از دیدگاه عین‌القضات، ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال ۶، شماره ۲۰، ۱۱۲-۸۵.
- شریفیان، م و وفایی بصیر، الف (۱۳۹۰). مشترکات سوانح‌العشاق و تمهیدات در باب عشق. تفکر عارفانه، عرفانیات در ادب فارسی، شماره ۹، ۹۱-۱۱۴.
- شفیعی کدکنی، م (۱۳۸۰). عقل ورزیدم و عشقم به ملامت برخاست، ایران‌شناسی، شماره ۳، ۵۱۸-۵۱۰.
- شفیعی کدکنی، م (۱۳۹۷). این کیمیای هستی، جلد اول، تهران، سخن.
- شهمرادی، عل (۱۳۹۶)، عرفان حافظ و حافظ از دیدگاه عارفان، پژوهشنامه اورمزد، شماره ۳۶، ۲۷۳-۲۶۵.
- عبدالکریمی، س و مسگریان، پ (۱۳۹۹). معنی‌شناسی مفهوم «عشق» در غزلیات سعدی و حافظ در چارچوب معنی‌شناسی شناختی و نقد ادراکی، متن‌پژوهی ادبی، شماره ۸۳، ۲۵۶-۲۲۳.
- عین‌القضات (۱۳۷۳)، تمهیدات، تصحیح عقیف عسیران، چاپ چهارم، تهران، منوچهری.
- عین‌القضات (۱۳۷۹)، لوائح، تصحیح رحیم فرمنش، چاپ سوم، تهران، منوچهری.
- فتحی، ز (۱۳۸۵)، مضامین مشترک عرفانی شیخ شهاب‌الدین سهروردی و عین‌القضات همدانی، ادیان و عرفان، سال سوم، شماره ۸، ۱۴۹-۱۳۳.
- فرهادی نیک، ل (۱۳۸۵)، تعلیقات نامه‌های عین‌القضات همدانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: مریم حسینی، تهران، دانشگاه الزهراء.
- کارگر، ش؛ زارع، م و شعبانی، ب (۱۳۹۹). نقش نور در مفهوم‌سازی عشق در غزلیات حافظ، پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، شماره ۳ (۲)، ۲۳۴-۲۱۲.
- کریمی راد، م و رضایی، ل (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی مفاهیم عشق در غزلیات حافظ و رباعیات خیام با رویکردی فلسفی، گنجینه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۵، ۲۲-۱۱.
- کنکاش، س (۱۳۹۷). تحلیل زنجیره استعاره مفهوم خدا در تمهیدات و مکتوبات عین‌القضات همدانی (بر اساس نظریه استعاره مفهومی)، هنر زبان، شماره ۱ (۴)، ۴۸-۲۷.
- م وزین (۱۳۷۵)، مروری بر آثار عین‌القضات همدانی، نامه فرهنگستان، شماره ۵، ۱۲۷-۱۰۴.
- محمدی، م، فعلی، ب، صفری کندسری، خ و بیگی، م (۱۴۰۱)، بررسی تطبیقی عشق مجازی و عرفانی از منظر احمد غزالی و عین‌القضات (با تأکید بر سوانح‌العشاق و تمهیدات)، عرفان اسلامی، سال ۱۹، شماره ۷۴، ۱۲۰-۱۰۳.
- مستقیم، الف، جلالی شیبجانی، ج (۱۴۰۰)، چیستی انسان و مراتب کمال وجودی او نزد عین‌القضات، آینه معرفت، سال ۲۱، شماره ۶۷، ۸۶-۶۵.
- ملاصدرا (۱۳۷۸). الأسفار الأربعة، ترجمه محمد خواجهی، جلد ۵، تهران، مولى.
- ممتحن، م (۱۳۹۳). آمیختگی ادبیات تعلیمی با ادبیات عرفانی در تمهیدات عین‌القضات همدانی، ادبیات تعلیمی، شماره ۲۴، ۱۴۸-۱۳۱.
- مولانا (۱۳۷۶)، کلیات شمس تبریزی، بانضمام شرح حال مولوی بقلم بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ چهاردهم، تهران، امیرکبیر.
- مولانا (۱۳۷۵)، مثنوی، تحلیل و تصحیح دکتر محمد استعلامی، چاپ پنجم، تهران، زوار.
- نصرتی، م و بقایی، ش (۱۴۰۲). بررسی و مقایسه عشق ابلیس و انسان به معبود حقیقی (با تکیه بر آثار عرفانی از جمله: الهی‌نامه عطار و تمهیدات عین‌القضات همدانی)، زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد سمنج، شماره ۵۷، ۲۹۵-۲۶۷.

نصرتی، ع و فرجی‌فر، ش (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی برخی از وجوه عشق در غزلیات سنایی، حافظ و وحشی باققی، بهارستان سخن، شماره ۳۲، ۱۶۱-۱۸۲.

نیکدار اصل، م (۱۴۰۱). کارکردهای درمانی عشق در غزل‌های حافظ، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۵۶، ۷۹-۴۸.

یمینی، ه و عقدایی، ت (۱۳۹۷). بازتاب جلوه‌های عشق عرفانی در زبان حافظ، عرفان اسلامی، شماره ۵۷، ۳۷۶-۳۵۳.

References

Holy Quran. [In Arabic].

Abdolkarimi, S., & Masgariyan, P. (2020). The semantics of the concept of "love" in the ghazals of Sa'di and Hafez within the framework of cognitive semantics and perceptual criticism. *Literary Text Research*, 83, 223-256. [In Persian].

Amin, S. (2009). Love in philosophy and mystical literature. *Association Letter*, 33-34, 7-48. [In Persian].

Asadollahi, Kh. (2009a). The mystical thoughts of 'Ayn al-Quzat on the subject of love. *Persian Language and Literature Studies*, 1, 31-44. [In Persian].

Asadollahi, Kh. (2009b). The mystical thoughts of 'Ayn al-Quzat regarding Iblis. *Mystical and Mythological Literature*, 14, 9-26. [In Persian].

'Ayn al-Quzat Hamadani. (1994). Preparations (A. Aseran, Ed.; 4th ed.). Manouchehri. [In Persian].

'Ayn al-Quzat Hamadani. (2000). Flashes (R. Farmanesh, Ed.; 3rd ed.). Manouchehri. [In Persian].

Bahrami, R., & Nosrati, A. (2016). A comparative study of love in the ghazals of Mowlana, Sa'di, and Hafez. *Baharestan-e Sokhan*, 34, 1-24. [In Persian].

Bazi, A., Keikhayi Farzaneh, A. R., & Roumiani, B. (2021). Comparison of the concept of love in the ghazals of Attar, Mowlavi, Sa'di, and Hafez. *Baharestan-e Sokhan*, 54, 191-216. [In Persian].

Bihaqi, Z. (1971). *Dorrat al-Akhbar va Lom'at al-Anwar* (M. Shafi', Ed.). Lahore. [In Arabic]. [In Persian].

Dabbaghi Vernoosfaderani, A., & Farhadi, S. (2021). An analysis of translations of 'Ayn al-Quzat Hamadani in Tamhidat. *Literary Arts*, 34, 27-42. [In Persian].

Eslami Nadoshan, M. (2003). Reflection on Hafez (1st ed.). Asar va Yazdan. [In Persian].

Esmailpour, V. (2011). The concept of love and its comparison in the intellectual systems of Ahmad Ghazali and 'Ayn al-Quzat Hamadani with emphasis on Sawanih al-'Ushshaq, Tamhidat, Letters, and Lawa'eh. *Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Sanandaj*, 9, 25-46. [In Persian].

Esmailpour, V. (2015). The concept of predestination and free will in the intellectual system of 'Ayn al-Quzat Hamadani with emphasis on Tamhidat, Letters, Theology, and Lawa'eh with a theological and mystical focus. *Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Sanandaj*, 23, 1-19. [In Persian].

Farhadi Nik, L. (2006). Annotations on the Letters of 'Ayn al-Quzat Hamadani [Unpublished master's thesis]. Al-Zahra University. [In Persian].

Fathi, Z. (2006). Common mystical themes in Shaykh Shahab al-Din Suhrawardi and 'Ayn al-Quzat Hamadani. *Religions and Mysticism*, 3(8), 133-149. [In Persian].

Hafez. (2008). *Divan* (M. Qodsi, Ed., by S. H. Zolfaghari & A. Alimohammadi). Cheshmeh. [In Persian].

Ibn Arabi. (1988). *Al-Futuh al-Makkiyah. Al-Hay'ah al-Misriyah al-'Ammah lil-Kitab*. [In Arabic].

Karimi Rad, M., & Rezaei, L. (2024). A comparative study of the concepts of love in the ghazals of Hafez and the quatrains of Khayyam with a philosophical approach. *Treasure of Persian Language and Literature*, 5, 11-22. [In Persian].

Kargar, Sh., Zare, M., & Shabani, B. (2020). The role of light in conceptualizing love in Hafez's ghazals. *Interdisciplinary Literary Research*, 3(2), 212-234. [In Persian].

- Konkash, S. (2018). Analysis of the metaphorical chain of the concept of God in Tamhidat and Maktubat of 'Ayn al-Quzat Hamadani (based on conceptual metaphor theory). *Art of Language*, 1(4), 27–48. [In Persian].
- M. Vazin. (1996). A review of the works of 'Ayn al-Quzat Hamadani. *Academy Letter*, 5, 104–127. [In Persian].
- Mulla Sadra. (1999). *The Four Journeys* (Vol. 5) (M. Khajavi, Trans.). Mowla. [In Persian].
- Mohammadi, M., Fe'li, B., Safari Kondasari, Kh., & Bigi, M. (2022). A comparative study of metaphorical and mystical love from the perspective of Ahmad Ghazzali and 'Ayn al-Quzat (with emphasis on Sawanih al-'Ushshaq and Tamhidat). *Islamic Mysticism*, 19(74), 103–120. [In Persian].
- Momtahan, M. (2014). The intermingling of didactic literature with mystical literature in Tamhidat of 'Ayn al-Quzat Hamadani. *Didactic Literature*, 24, 131–148. [In Persian].
- Mostaghim, A., & Jalali Sheijani, J. (2021). The nature of man and the degrees of his existential perfection according to 'Ayn al-Quzat. *Mirror of Knowledge*, 21(67), 65–86. [In Persian].
- Mowlavi, J. al-Din. (1996). *The Complete Works of Shams Tabrizi* (14th ed.). Amir Kabir. [In Persian].
- Mowlavi, J. al-Din. (1996). *The Masnavi* (M. Estel'lami, Ed.; 5th ed.). Zavvar. [In Persian].
- Nikdar Asl, M. (2022). The therapeutic functions of love in Hafez's ghazals. *Research Journal of Didactic Literature*, 56, 48–79. [In Persian].
- Nosrati, M., & Baghaei, Sh. (2023). Study and comparison of the love of Iblis and man for the true Beloved (based on mystical works including: Attar's Ilahi-Nameh and 'Ayn al-Quzat Hamadani's Tamhidat). *Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Sanandaj*, 57, 267–295. [In Persian].
- Nosrati, A., & Faraji Far, Sh. (2013). A comparative study of some aspects of love in the ghazals of Sana'i, Hafez, and Vahshi Bafqi. *Baharestan-e Sokhan*, 22, 161–182. [In Persian].
- Rajaei Bokharaei, A. (1989). *A Dictionary of Hafez's Poems* (5th ed.). Elmi. [In Persian].
- Raisi, A., & Allami, Z. (2022). Similarity or difference of the two levers of love in the ghazals of Mowlavi and Sa'di. *Research Journal of Lyrical Literature*, 39, 135–156. [In Persian].
- Rouh al-Amin, N., & Ghaffari Qareh-Bagh, S. (2023). Explaining the relationship between love and annihilation from the perspective of Mulla Sadra and 'Ayn al-Quzat Hamadani. *Islamic Spirituality Research*, 2(4), 108–132. [In Persian].
- Sabbaghi, T. (2002). *History of Iranian Literature*. Payam-e Nur. [In Persian].
- Shadmanaman, M., Hassanzadeh, Sh., & Bi-Gham Ali-Babalou, L. (2014). Study of the concept of love in the works of Rouzbehan Baqli. *Islamic Mysticism*, 40, 191–217. [In Persian].
- Shafiei Kadkani, M. R. (2001). I reasoned and my love rose with reproach. *Iranology*, 3, 510–518. [In Persian].
- Shafiei Kadkani, M. R. (2018). *This Elixir of Existence* (Vol. 1). Sokhan. [In Persian].
- Shajari, M. (2010). Knowledge from the perspective of 'Ayn al-Quzat. *Mystical and Mythological Literature*, 6(20), 85–112. [In Persian].
- Shahmoradi, A., & Saeedi Moghaddam, M. (2015). Study of the influence of 'Ayn al-Quzat Hamadani from the important opinions of Hosayn ibn Mansur Hallaj. In *Proceedings of the 10th International Conference on the Promotion of Persian Language and Literature, Mohaqeq Ardabili University* (pp. 69–76). [In Persian].
- Shahmoradi, A. (2017). The mysticism of Hafez and Hafez from the perspective of mystics. *Urmazd Research Journal*, 36, 265–273. [In Persian].
- Sharifian, M., & Vafaei Basir, A. (2011). Common features of Sawanih al-'Ushshaq and Tamhidat regarding love. *Mysticism in Persian Literature*, 9, 91–114. [In Persian].
- Soltan Mohammadi, Z., Sadri Majd, H., & Nouraei Nia, Z. (2024). Analysis of cognitive experiences in mystical prose texts (with emphasis on Nur al-'Ulum, al-Nur, Tamhidat). *Treasure of Persian Language and Literature*, 2(2), 139–157. [In Persian].

- Yamini, H., & Aqdaei, T. (2018). The reflection of manifestations of mystical love in Hafez's language. *Islamic Mysticism*, 57, 353–376. [In Persian].
- Zarrinkub, A. (1995). *From the Alley of the Libertines* (9th ed.). Sokhan. [In Persian].